

Jacek Szecówka

Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego

Lubomyr Ilyn

Uniwersytet Prawa imienia Króla Daniela Halickiego w Iwano-Frankowsku

Bohdan Petrenko

Podkarpacki Uniwersytet Narodowy imienia Wasyla Stefanyka

PRAWO I MORALNOŚĆ: DIALEKTYKA RELACJI

Artykuł naświetla zagadnienie prawa i moralności w różnych ujęciach teoretycznych. Autorzy zwracają uwagę na rozumienie współzależności norm moralnych i prawnych, a także na ich kolizje w różnych okresach rozwoju ludzkości. Akcent położony został na współczesnych relacjach prawa i moralności, spowodowanych rozwojem komunikacji i problemów, powiązanych z rozwojem nauki i technologii.

Słowa kluczowe: prawo, moralność, prawo pozytywne, prawo obyczajowe.

Щецувка Яцек, Илин Любомир, Петренко Богдан. Право і мораль: діалектика взаємовідносин.

Розглядається питання співвідношення права і моралі в різних теоретичних контекстах. Звертається увага на розуміння взаємозалежності моральних і правових норм, їх колізії в різні періоди розвитку людства. Закцентовано увагу на сучасних проблемах співвідношення моралі і права, що актуалізуються у зв'язку з розвитком сучасних комунікацій і проблем, викликаних розвитком науки і технологій.

Ключові слова: право, мораль, позитивне право, звичаєве право.

Щецувка Яцек, Илин Любомир, Петренко Богдан. Право и мораль: диалектика взаимоотношений.

Рассматривается проблема соотношения права и морали в контексте разных теоретических подходов. Обращается внимание на понимание взаимозависимости моральных и правовых норм, а также на их коллизии в разные периоды развития человечества. Акцентируется внимание на современных проблемах соотношения права и морали, вызванных развитием современных коммуникаций и проблем, связанных с развитием науки и технологий.

Ключевые слова: право, мораль, позитивное право, природное право.

Shetsuvka Jatsek, Ilyn Liubomyr, Petrenko Bogdan. Law and morality: the dialectic relationship.

The ratio of law and morality in different theoretical contexts is analyzed in the article. The attention is focused on the understanding of interdependence of moral and legal norms and their impacts in different periods of human development. Contemporary problems of the ratio of morality and law, which are presented in connection with the development of modern communications and the challenges posed by the development of science and technology, are highlighted in the article.

Key words: law, morality, positive law, customary law.

Stosunek prawa i moralności należy do najbardziej fascynujących, a jednocześnie najtrudniejszych zagadnień z dziedziny filozofii prawa. Czy prawodawca może kształtować treść prawa zupełnie swobodnie czy też są takie normy, które muszą istnieć koniecznie w każdym porządku prawnym? H. L. A. Hart — jeden z najwybitniejszych filozofów prawa XX wieku — podjął próbę określenia normy minimalnego prawa natury. Badanie świata naszych pojęć prowadzi do wniosku, że podstawową wartością dla człowieka jest przetrwanie [1]. Stąd konieczne jest przyjęcie w każdym systemie prawnym norm moralnych, które — choćby w podstawowy sposób — będą chronić nasze życie, bezpieczeństwo, własność, uczciwość. Społeczeństwo, które odrzuciłoby skromny katalog norm minimalnej treści prawa natury, nie mogłoby przetrwać.

Problem stosunku prawa i moralności jest w Polsce jednoznacznie rozstrzygnięty. Funkcjonuje bowiem powszechne przekonanie o nadrzędności moralności nad prawem. Jednakże, porównując relacje prawa i moralności z teoretycznego punktu widzenia, można wyróżnić pięć następujących konfiguracji:

- prawo i moralność są całkowicie różne i całkowicie od siebie oddzielone;
- prawo i moralność są identyczne;
- prawo i moralność nie są ze sobą ani identyczne, ani też nie są całkowicie od siebie oddzielone, lecz pozostają ze sobą we wzajemnym stosunku, gdzie tylko pewne problemy z obszaru prawa są problemami moralności i odwrotnie, a duża część problemów należy tylko do prawa, albo tylko do moralności;
- prawo i moralność tworzą jedność, przy czym prawo jest częścią moralności i pozostaje w służbie porządku moralnego;
- moralność jest częścią prawa, choć jest to ujęcie nie mające żadnego odniesienia do rzeczywistości życia społecznego człowieka.

W konsekwencji, wzajemne stosunki między prawem a moralnością określają trzy typy relacji: przedmiotowe, walidacyjne i funkcjonalne. Relacje przedmiotowe wskazują, jak się ma do siebie zakres regulacji prawnej i moralnej. Wyróżnia się w tym względzie dwie teorie. Pierwsza z nich stoi na stanowisku, iż prawo to minimum moralności, co oznacza, że każdy czyn uregulowany przez prawo ma swój odpowiednik w regulacji moralnej. Natomiast w myśl drugiej zakresy regulacji prawnej i moralnej krzyżują się w taki sposób, że niektóre zachowania reguluje tylko prawo, inne zaś tylko moralność, a jeszcze inne regulowane są przez obydwa systemy, tj. prawo i moralność. W relacjach walidacyjnych chodzi o to, w jaki sposób niezgodność prawa z normami moralnymi wpływa na obowiązywanie norm prawnych. W tej kwestii ścierają się dwa przeciwstawne poglądy, a mianowicie, iż zgodność lub niezgodność norm prawnych z normami moralnymi pozostaje bez wpływu na obowiązywanie tych pierwszych, a także, że niezgodność normy prawnej z moralnością prowadzi do utraty mocy obowiązującej przez tę pierwszą. Relacje funkcjonalne wskazują zaś, w jaki sposób normy moralne wpływają na treść norm prawnych i odwrotnie, w jaki sposób prawo wpływa na treść przekonań moralnych. Z pewnością jest tak, że normodawcy uwzględniają przekonania moralne w procesach tworzenia prawa, a niekiedy wręcz pewne normy moralne stają się z woli prawodawcy normami prawnymi. Jednakże nie można też zapominać, iż prawo jest ważnym czynnikiem, który kształtuje przekonania moralne [2].

Według Hegla prawo (Recht) jest organizacją wolności, jako takie stanowi byt wszelkiej określoności wolności ujętej w pojęciu. Od strony woli subiektywnej poszczególnych jednostek ludzkich określoności te objawiają się w formie obowiązków (Pflichten), które wyznaczone przez państwo są na płaszczyźnie obiektywnej treściowo identyczne z uprawnieniami obywateli; jednak w konkretnej, rozwijającej się idei prawa, prawo i obowiązek objawiają się jako jej różne momenty, a jej określoność ma zarazem zróżnicowaną treść (np. w rodzinie treść uprawnień przysługujących synowi jest różna od jego obowiązków wobec ojca). W systemie filozoficznym prawo, państwo i moralność są głównie przejawami ducha obiektywnego. Duch zaś absolutny przejawia się w sztuce, religii, filozofii.

Podstawy ustrojowe większości państw demokratycznych określone są w konstytucji. Reguluje ona sposób funkcjonowania najwyższych organów władzy w państwie oraz zawiera katalog praw i wolności obywatelskich. Prawo stanowione najczęściej nie odnosi się do norm obyczajowych, istnieje między nimi ostra granica. Mają one odzwierciedlenie z prawie zwyczajowym. Są to normy obyczajowe uznawane przez państwo, które zmieniają jej charakter na normę prawną. Uznanie to może być dokonane przez jakikolwiek organ państwowy.

U podłoża moralności leżą wyobrażenia ludzi o tym, co jest dobre a co złe. Na te wyobrażenia wpływają epoka, w której człowiek żyje, środowisko geograficzne, stosunki społeczne, przynależność klasowa i szereg innych czynników. Wpływają na to przede wszystkim warunki życia człowieka, jego sytuacja życiowa, warunki społeczne. Warunki życia ludzi ulegają zmianom, a wraz z nimi zmienia się moralność. Ponieważ warunki życia ludzi w społeczeństwie są różne, poglądy na dobro i zło wśród członków jednego społeczeństwa są zróżnicowane [3].

Podsumowując wszystkie te rozważania możemy zauważyć, że między moralnością i prawem może zaistnieć zgodność, rozbieżność, konflikt, sprzeczność a także sytuacja rozgraniczenia sfer ich oddziaływania. Właściwe zrozumienie owych stosunków może mieć miejsce wówczas, gdy podda

się analizie relacje zachodzące między konkretnym systemem moralnym i konkretnym systemem prawnym.

Związki prawa i moralności stanowią przedmiot zainteresowania wielu dyscyplin: etyki, filozofii prawa, teorii prawa, historii doktryn polityczno-prawnych, nauki o polityce etc. Pewne reguły moralne, np.: nie zabijaj, nie kłam, nie kradnij od tysięcy lat regulują nasze życie, stając się także normami prawnymi.

To, że prawo i moralność mogą się bardzo od siebie różnić, potwierdzają rozmaite doświadczenia ludzi, którzy np. żyli w ustroju totalitaryzmu komunistycznego. Po upadku komunizmu w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, instytucje lustracyjne w byłym NRD, a także gdzie indziej, dotarły do archiwaliów tajnych policji zwalczających wszelkie formy opozycji i nieprawomyślnych – w rozumieniu ideologii komunistycznej – postaw oraz zachowań ze strony swoich obywateli. Znalezione plany, dyrektywy i konkretne relacje z podejmowanych działań, które jednoznacznie zmierzały do zniszczenia osobowości, kariery, życia małżeńskiego i rodzinnego podejrzanych osób. Były to plany i działania bardzo szczegółowo opracowane i konsekwentnie realizowane. A więc programowano bardzo dokładnie np. niepowodzenia zawodowe prześladowanych osób, uwodzenie ich współmałżonków przez wyznaczonych agentów lub agentki, rozpowszechnianie oszczerstw w celu kompromitacji niszczonej osoby, nieprzyjazne traktowanie ich dzieci w szkole, niedopuszczanie ich do studiów itd. Tajne reżimowe policje robiły to po to, aby unicestwić psychicznie niewygodnych dla siebie ludzi. Działania tych służb nie były przy tym bynajmniej samowolne. Realizowano je zgodnie z wydawanymi i obowiązującymi w danych, państwowych przecież instytucjach, zarządzeniami [4].

Wielki współczesny problem natury prawnej, czy ściślej mówiąc konstytucyjnej, wyraża pytanie: Czy demokratycznie wybrany parlament ma prawo lub czy musi wprowadzać do uchwalanej konstytucji podstawowe wartości natury moralnej, w sytuacji gdy nie są one akceptowane przez większość społeczeństwa?

Ścisłe rozgraniczenie prawa i moralności jest trudne, o ile w ogóle możliwe. Rudolf Ihering, wielki dziewiętnastowieczny znawca prawa, relację między nimi nazwał przyłádkiem Horn, tzn. miejscem najbardziej niebezpiecznym.

Prawo i moralność ani nie pokrywają się całkowicie ze sobą, ani też nie można ich od siebie oddzielić. Nasze myślenie i postępowanie w dużej mierze określone jest przez nasze poczucie i wewnętrzne przekonanie mówiące nam o tym, co jest prawdziwe, a co fałszywe, oraz co jest dobre, a co złe; a także przez nasze głębokie przekonania moralne, które częściowo są nam wrodzone, a częściowo są wynikiem naszego wychowania, wykształcenia oraz osobistych życiowych doświadczeń.

Wyraźne rozdzielenie prawa i moralności prowadziło niekiedy do ostrych, nawet tragicznych, nie dających się rozwiązać konfliktów. Klasycznym przykładem takiego konfliktu jest bohaterka tragedii Sofoklesa — Antygona, która wbrew jednoznaczному zakazowi króla Teb Kreona, czyli wbrew prawu pozytywnemu, pogrzebała ciało swojego brata, syna Edypa — Polinejesa, skazanego za zdradę kraju, spełniając swój moralny obowiązek i mając świadomość, że poniesie za to karę śmierci. Obowiązek grzebania zwłok osób krewnych traktowany był w Grecji tego czasu jako wymóg niepisane go prawa naturalnego ustanowionego przez bogów. W tym konflikcie prawa naturalnego, podyktowanego wolą bogów, z sofistycznym oświeceniowym prawem pozytywnym zwyciężyła moralność nad prawem. Zwycięstwo to zostało opłacone śmiercią Antygony. Nie raz i nie dwa w historii ludzkości, także w historii najnowszej, powtarzała się taka sytuacja. Wierność wartościom moralnym, wbrew obowiązującemu ludzkiemu prawu, kosztowała niejedno ludzkie życie. Takich zdarzeń było wiele. Za przykład mogą posłużyć chrześcijańscy męczennicy z rzymskich czasów i z czasów późniejszych, a także niezliczone ofiary systemów totalitarnych — bolszewickiego, hitlerowskiego i innych — ginące za wierność wartościom moralnym, niezgodnym z wydawanym przez totalitarne władze prawem [5].

Kwestie relacji prawa i moralności poruszał w swych pracach naukowych znany myśliciel ukraiński Wacław Lipiński. Odróżniał on uniwersalne pojęcia idei i materii, zwracał uwagę na współzależność idei i wyrobnic twa materialnego, przy czym pierwszeństwo przyznawał ideom i wierze. Lipiński

pisał w 1931 roku o tym, że „podstawowym w procesach urzeczywistnienia jest obraz, jest idea. Ona doprowadza do porządku, organizuje, kształtuje chęć”. „Chęć” u Lipińskiego jest identyczna z pojęciem woli [6]. Na podstawie tego Lipiński za decydujący w procesie tworzenia i rozwoju państwa uznawał duch moralny.

Współcześnie do podstawowych grup przypadków kontrowersyjnych moralnie lub społecznie zaliczyć można w społeczeństwach kultury europejskiej (ale nie tylko):

1. zjawiska tanatologiczne (aborcja, eutanazja, samobójstwo, kara śmierci),
2. problem prokreacji ludzkiej (inżynieria genetyczna, klonowanie, terapia genetyczna i prenatalna, polityka embrionalna, antykoncepcja, płód ludzki, zapłodnienie *in vitro*, itd.),
3. problemy prawa i medycyny (klauzula sumienia, biotechnologia, transfuzja krwi i religia, zgoda pacjenta, przeszczepianie narządów, zmiana płci, klonowanie klasyczne ludzi, itd.),
4. ochronę mniejszości seksualnych (instytucjonalizacja lub legalizacja związków homoseksualnych) i stosunek do anomalii seksualnych (pedofilia, zoofilia, nekrofilia, świadome kazirodztwo),
5. instytucje prawa karnego (obrona konieczna, stan wyższej konieczności, zasada prawdy w postępowaniu karnym, domniemanie niewinności, tortury w przesłuchaniu itd.),
6. instytucje prawa oświatowego (wychowanie seksualne w szkołach, nauka religii w kontekście wolności sumienia i wyznania, itd.),
7. instytucje prawa pracy (przepisy bhp, przepisy socjalne, wykorzystywanie pracowników, itd.),
8. instytucje prawa rodzinnego (zdrada małżeńska, cudzołóstwo, rozwody, separacja, adopcja, wolne związki, itd.) oraz prawa cywilnego (wszelkie podstawowe instytucje, np. niewykonywanie zobowiązań i delikty czy klauzule generalne, jak i szczegółowe instytucje, np. plagiat czy *Actio Pauliana*),
9. zjawiska prostytucji i pornografii,
10. problemy związane z funkcjonowaniem Internetu (np. demoralizacja dzieci przez pornografię, pornografia dziecięca, zniesławienie, zniewaga, itp.),
11. relacje państwo — religia instytucjonalna (np. kwestie konkordatu),
12. „interwencje zbrojne» w prawie międzynarodowym (podstawa prawna i słuszność),
13. inne instytucje społeczne o różnym charakterze (np. legalizacja narkotyków, kremacja, prawa zwierząt, szacunek dla ciał zmarłych, prawa kobiet i dzieci, odpowiedzialność dziennikarzy, niesprawiedliwość społeczna o charakterze światowym, kwestie podatkowe, gatunkowizm, lustracja, itp.).

Znaczenie społeczno-polityczne uzasadnienia moralnego prawa jest ogromne. Uzasadnienie moralne prawa stanowi bardzo istotny czynnik wpływający na społeczną akceptację prawa. Dlatego prawo musi być stosunkowo ostrożne w sprawach drażliwych społecznie i moralnie. Nie zmienia to jednak faktu, że prawo może być stymulatorem zmian społecznych, w tym zmian przekonań moralnych lub ich modyfikacji, a co za tym idzie — zmiany postępowania ludzi. W celu określenia podstawowych standardów zachowania pożądanego przez prawo odwołać się należy do zasad takich, jak „nie czyni drugiemu, co tobie niemiłe», zasada krzywdy Milla, zasada zdrowego rozsądku, oraz do „elementarnych i ogólnoludzkich wartości moralnych». Kwestia wymuszania przez prawo danej moralności czy też problematyka ingerencji prawa w trudnych przypadkach są przedmiotem sporów filozoficznych i filozoficzno-prawnych.

Między prawem a moralnością zachodzą następujące różnice, a konkretnie między normą prawną a normą moralną. Istniały koncepcje, zgodnie z którymi te ujawniają się w samym sformułowaniu norm. Jednak nie zawsze różnią się one od siebie, często normy moralne przybierają postać zbliżoną do norm prawnych, zdarza się również i tak, że normy prawne nie różnią się niczym od norm moralnych. Normy moralne, zawarte np. w Dekalogu, w swym sformułowaniu nie różnią się niczym od norm prawnych. Po wtóre, można rozróżniać normy poprzez ujęcie ich genezy. Zgodnie z tym odróżnieniem, normą prawną jest taka norma, która powstała w wyniku jednorazowego aktu stanowienia odpowiedniej władzy, natomiast norma moralna kształtuje się w sposób żywiołowy. Po trzecie, próbowano odróżnić obie normy przez określenie warunków, w jakich one obowiązują.

Tak, więc sądzono, iż normy moralne obowiązują wtedy i tylko wtedy, gdy człowiek je zaakceptuje w swym sumieniu, podczas gdy normy prawne obowiązują niezależnie od ich akceptacji. Norma moralna obowiązuje wtedy, gdy w świadomości społecznej przekraczanie jej jest uważane za niemoralne, zaś respektowanie za moralne. W tym sensie zarówno moralność jak i prawo obowiązują tu i teraz, niezależnie od subiektywnej aprobaty jednostki. Po czwarte, znanym rozróżnieniem moralności i prawa jest rozróżnienie ze względu na odmienny rodzaj sankcji. Po piąte, istniały propozycje odróżnienia tych norm na podstawie tego, w jaki sposób człowiek dowiaduje się o ich obowiązywaniu. W końcu możemy je odróżnić dzięki analizie ich treści. Np. normy prawne nie tylko nakazują nam jakieś działania, lecz również dają komuś prawo do egzekwowania od tego typu działań lub zachowań. Normy moralne natomiast żądają od nas pewnego postępowania, nie dając przy tym nikomu prawa do tego, by mógł od nas tego postępowania żądać. Stąd moralność jest niejako szlachetniejsza, bardziej elitarna niż prawo, jednak prawo jest od moralności ważniejsze, ze względu na funkcjonowanie społeczeństwa [7].

Moralne jest zatem to, co służy interesom moim i mojej grupy, choćby szkodziło wszystkim innym. Niemoralne jest to, co szkodzi moim interesom, nawet gdy służy interesom, zdrowiu, a nawet życiu ogółu. Takie korporacyjne ujęcie moralności cieszy się u nas sporym wzięciem. Liczne sondáže mówią, że Polacy nie akceptują ulicznych demonstracji różnych grup zawodowych w rządowym kwartale stolicy, mimo że nasze badania pokazują, że zbiorowy charakter protestu wystarcza do uznania go za bardziej uzasadniony.

Prawo i moralność to temat, który towarzyszy ludzkości od czasu zaistnienia prawa pozytywnego, tzn. prawa świadomie stanowionego przez ludzi bądź pojmanego przez nich jako ustanowione. Całkowicie wyczerpujące rozwiązanie tego problemu, precyzyjne, ostre, i jednoznaczne rozróżnienie dziedziny prawa od dziedziny moralności, takie, na które wszyscy by się zgodzili, nie jest niestety możliwe. Każde pokolenie, co więcej, każdy myślący człowiek musi na nowo określać swoje stanowisko w tej sprawie.

-
1. *Hart H. L. A. The Morality of the Criminal Law (Lionel Cohen lectures) / Hart H. L. A. – 1964.*
 2. *Tibor Machan Law vs. Morality // Individual Liberty, Free Markets, and Peace, March 21, 2002.*
 3. *Dworkin R. M. The Philosophy of a Law / Dworkin R. M. – London : Oxford University Press, 1977.*
 4. *Habermas J. Law and Morality (Translated by Kenneth Baynes Boston University) / J. Habermas // He Tanner Lectures on human values, October 1 and 2, 1986.*
 5. *On Dialectic Interaction between Morality and Law in the Construction of Sincerity // Journal of Sichuan University (Social Science Edition), 2006-03.*
 6. *Липинський В'ячеслав. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В'ячеслав Липинський ; [ред. Я. Пеленський]. – Київ-Філадельфія, 1995. – 470 с.*
 7. *Lon Fuller. The Morality of Law. Connecticut: Yale University Press, 1964.*